

ANTÓN AVILÉS DE TARAMANCOS: A SAUDADE DIVIDIDA

Miguel Anxo Fernán-Vello

I

Existen poetas que funden admirabelmente “il mestiere di vivere” co oficio de poetizar, sendo este último para eles tamén un acto vital. Así, deste xeito, a vida do poeta, en todos os seus planos, tanto nos máis inmediatos e materiais como nos sensíbeis e profundos, constitúese como o alicerce substancial e experiencial da súa expresión literaria. Vida e poesía confórmanse pois como un todo e o poeta proxecta a súa vida a través da poesía, como quería Heidegger, sendo a poesía un modo extremo de comunicación da experiencia da realidade, dos accidentes da propia vida e dos accidentes do mundo. Poesía e biografía serán, neste caso, fenómenos paralelos e veranse percorridos por un mesmo tremor humano: a palabra e o tempo que irán definindo unha fulgurante aventura, esa tensión particular e única que se establece entre a vivencia e a linguaxe, entre a memoria e o presente, o fervor do poema e a súa verdade palpitante. No caso de Antón Avilés de Taramancos, poeta da pulsión transparente, os accidentes biográficos serán modeladores profundos da súa expresión poética; desde a inaugural percepción consciente por parte do poeta da natureza dos seus patrios eidos —“Que ledicia ter alma de beiramar perdida” — ao descubrimento da beleza orgánica do amor —“¡Ai, que me doe o sangue de quererte/ pola beira do mar!” —, culminando, despois do cultivo intenso do coñecemento erótico vital e sentimental, no primeiro golpe elexíaco que pronuncia a súa poesía e que vén motivado pola morte da persoa amada. Así, o soneto titulado “Primeiro amor, primeira morte”, correspondente ao libro *Poemas a Fina Barrios. Pequeno canto* (1959), transparenta a fenda aberta no devalar vital do poeta, un ano antes da súa partida cara terras americanas:

Todo canto eu amei perdéuseme contigo:
a luz clara e vibrante da miña xuventude,
os bosques entrañables perfeitos de quietude
onde o vento vivía con un lecer antigo.

Entón era o silencio o meu mellor amigo,
era eu namorado de todo canto vía,
vivir era unha leda, fermosa moradía
onde o mencer entraba recendendo a pantrigo.

De súpeto viñeches con esa lonxanía,
caraveliño feble en terra ventureira
e eu abrín outra nova fiestra para o día.

E todo canto amei foi unha lumieira,
foi a fouce tan íntima que de cote se afía
para ceifar dun pulo brutal a primaveira.

Con razón afirma Ánxeles Penas que este soneto, “herido testamento de la pérdida”, será tamén o pórtico para os vinte anos de errancia por terras de alén mar onde o poeta experimentará o inevitábel desasosogo do galego emigrado. O accidente biográfico que se materializa na “fuxida” de Antón Avilés de Taramancos a Colombia no ano 1961 será clave, como claro condicionante físico e material, para entendermos a obra poética que o poeta nos ofrecerá no futuro e, en particular, unha das instancias fundamentais que a definirán *per se*: o sentimento central e incesante da saudade.

Aos poucos meses da súa chegada a terras colombianas o noso poeta comeza a sentirse claramente un desterrado. A dor que lle produce o afastamento da terra propia comeza a abrir unha fonda ferida no seu ánimo. En carta dirixida ao seu amigo Salvador García-Bodaño, datada en Bogotá o 28 de xaneiro de 1970, Antón Avilés recoñéceo de xeito expreso: “Unicamente a saudade me ten crucifixado. Non poido ter un día de festa, nen de acougo. Nos lugares máis fermosos onde pudera ter un intre de lediza, o nome de Galiza, dos amigos, acoitélame terrivelmente e vólvome aspro, duro, incomprendível. Non podo desfacer o nó dista forza cósmica”. A saudade que sente o poeta é unha saudade orgánica, interiorizada fisicamente no corpo —“estou a cegas nesta ausencia miña infranqueable”— e, tal como expresaría anos máis tarde, nun poema integrado en *Última fuxida a Harar*, ás veces adquire un tremor vivinte que perturba o cerne mesmo do ser: “a avelaíña negra da saudade cravada contra o peito”.

Xa na primeira obra de Antón Avilés, *As moradias do vento* (1955), publicada cando o poeta conta con vinte anos de idade, advertimos, dentro da delicada trama de percepcións sensoriais e emotivas que a define, a presenza e a voz da saudade:

... Outono fondo,
fondo como un espello,
fondo como a saudade. Voz lonxana de anxos,
voz do vento en agonía longa.

A saudade para o poeta é un estado “climático” do ser, unha certeza física que se asocia ao outono, unha forma de conciencia da temporalidade. Ramón Piñeiro, con quen Antón Avilés mantivo unha cordial relación epistolar desde a súa estada en Colombia, ten definido a saudade como “a vivencia ontolóxica máis radical do home, o verdadeiro sentimento da súa situación ontolóxica orixinal, ou sexa, *da súa situación con relación ó Ser*”. E o noso poeta fará cumprir na vida e na poesía o aserto piñeirán, sentindo o gume da saudade como unha marca íntima que irá asociada á natureza, ao amor, á patria,

ao destino. No quinto poema da serie “O cazador no escuro”, correspondente á obra *Última fuxida a Harar*, podemos ler estes versos:

Mais é tamén a longa fondura da saudade,
compañeira perpetua da feliz singradura...

E en *Poemas a Fina Barrios. Pequeno canto*, o poeta namorado —“meu amor é navío de altas sedas”— invoca tamén a saudade que sente o navegante cando ten a certeza apaixonada de que no amor está a salvación:

... Esta saudade
de antigo gavieiro en pailebote
soio no teu amor pode coidarse.

Mais, neste devalar da saudade que lle afecta ao “eu” persoal e poético, podemos tamén comprobar como esta instancia se proxecta igualmente no colectivo, nunha tentativa por parte do poeta para establecer unha identidade que se eleva ao universal. E así lemos no poema “Algúns serán galegos...”, datado no ano 1977 e presente na segunda parte de *Os poemas da ausencia*, os seguintes versos:

Vén o galego cismando
a saudade consubstancial,
o corazón aos catro ventos
dos continentes e do mar,
sempre en percura da ferida
do seu cordón umbilical.

Saudade consubstancial. É dicir, saudade connatural, inherente, propia. O poeta ve e sente a saudade como unha calidade que teñen os seres (el, nós) pola súa propia natureza, de xeito tal que non poden deixar de tela. O sentimento da saudade adquire en Antón Avilés de Taramancos unha enerxía única que se transmite por toda a columna vertebral da súa obra poética e cando o poeta se dirixe á nai —“Miña nai (Lela da Pastora)” —, convertida en radical imaxe da natureza ou, noutra orde interpretativa, ligando o significado do materno ao sentimento de nostalxia pola terra, faino desde o enraizamento extremo deste verso:

... na semente da saudade total que se abre na garganta...

II

Mais o poeta, ser lúcido nos confíns da saudade e coñecedor dos seus límites, descubrirá, alén da saudade interior ou metafísica, alén da saudade orgánica que conmove as fibras do existir, unha nova lei que rexerá nos dominios deste profundo teatro da experiencia e dos sentimentos que nunca cesa. A vida do poeta —“esa nosa fuxida permanente, / ese ser e non ser”— coñecerá outros territorios e outros tempos nos que flore-

cerá a flor, seguramente azul e ardente, da saudade. Na nota previa que pon á fronte dos *Poemas da ausencia*, asinada en Cali en novembro de 1979, Antón Avilés di textualmente: “Vinte anos de ausencia na flor da mocidade trocan radicalmente a vida dun home. Vivir —sobrevivir— vólvese a razón primaria do emigrado. Non hai tempo para gaitas nin para poemas. Erguer un fogar en terra allea, assimilar outra cultura e outra paisaxe, construír inconscientemente outra patria é unha tarefa na que a poesía se vai afogando pouco a pouco no silencio”.

Sen dúbida que a “fuxida” do poeta a América (Colombia) e a súa estancia de case dúas décadas naquelas terras, primeiro en Bogotá (1961-1970) e logo en Cali (1971-1980), constituirá un antes e un despois, non só no que atinxe, por razóns obvias, á súa andaina vital senón tamén no que respecta ao seu ánimo e ao seu estado poético, pois o afastamento da terra propia crearalle unha fonda e permanente ferida de carácter existencial. En carta dirixida a García-Bodaño (“lonxano irmán”) no ano 1962, Antón Avilés recoñece de entrada que “o gume da dor vaimos ferindo pouco a pouco” e despois de comunicarlle ao amigo que “este país de aqueloutrados vai esnaquizando a miña sensibilidade” advirte, ese era o seu designio, que procurará “estar o menos tempo posíbel naquel desterro”. E remata a súa carta o poeta: “O meu recordo vivo e fero a Compostela”.

A saudade connatural que Antón Avilés leva rexistrada en si mesmo desde os albores do seu mundo poético —a saudade inmediata do “labrego investido pola melancolía” ou a do “home de mar que esculca horizontes” no Taramancos natal— vese agora ampliada e amplificada polo afastamento físico e certo que o poeta sofre, “lobo malferido no medio da vida”. Na anteriormente citada nota que introduce a lectura dos *Poemas da ausencia*, o noso autor expresa como corolario que, nun exercicio de superación do silencio obrigado polas circunstancias, “construír inconscientemente outra patria” entre elas, “aínda así ao longo do tempo —ás veces catro ou cinco anos sen escribir ren— e ao longo dos camiños da América do Sur, sacudíume ese vello tremor atafegado e aí van as pobres rosas do meu desterro”.

Xa no primeiro poema de *Os poemas da ausencia*, titulado “Pórtico”, está presente, en clara alusión aos seus patrios lares e nunha clave de proxección dos íntimos desexos persoais do autor, a vibración da saudade: a nova saudade que o poeta experimenta lonxe da terra:

Criar con agarimo unha estirpe sinxela
de toro campesiño e ponlas mariñeiras
que amen fondamente a entraña paridora
da *Terra Nai*, e sintan a saudade infinita
dos lobos mariñeiros que foron do seu sangue.

O poeta terá en sucesivos poemas “saudade da luz, do sal, de ver o vento, / da chuva elemental caíndo nos pumares” e irá construíndo unha poesía onde o humus da dor está presente e medra cando a conciencia do afastamento da patria, “as minerais entrañas do meu eido”, se fai nidia e salta a ferida:

Ouh luz, lonxana luz, perdida luz amiga:
 dez mil leguas de mar chámanse olvido,
 ou quizais non: escuridá medida
 metro a metro de dor cúbica e fera.

Mais, como vía para demostrar a existencia dunha “dobre saudade” que preside unha parte importante da obra poética de Antón Avilés e que agora preferimos denominar “saudade dividida”, debemos ter en conta un poema de amor que escenifica esa tensión entre “dúas” terras e que a través da nova persoa amada —“as horas de desacougo que se volven anos, mentres a brisa da terra nova vai acolléndote”— se funden, coma se o encontro e o coñecemento amoroso fosen o bálsamo perfecto, a axuda inestimábel para superar os accidentes dolorosos da ausencia. O poema, pertencente á primeira parte de *Os poemas da ausencia*, vai dirixido a Sofía Vaquero Céspedes, futura esposa do poeta, natural do municipio de Cáqueza no departamento de Cundinamarca, topónimo este que en lingua chibcha significa “terras do cóndor”:

Hoxe, amiga, quero soñarte núa,
 núa como un cristal na escuridade.
 É primavera en Noia, e a noite
 será unha longa mina de diamantes.

Ando lonxe e senlleiro, triste e lonxe,
 como unha besta acoitelada brúo
 e arrepiáanse os Andes ao meu paso.

Camponesa de Cáqueza, ferida
 quixera verte hoxe nos meus brazos,
 eivada como un anxo en rebeldía,
 entón sería o meu amor a furna
 da túa fronte aterecida e pálida.
 E sería o meu nome a túa patria.

É primavera en Noia e ando lonxe,
 ermo na miña dor diante da noite:
 montañesa dos Andes, con que gozo
 apreto a túa man estraña e única.

O poeta que un día arredado de marzo de 1962 lle dixera por carta a Salvador García-Bodaño que ás veces lle entraba “a xenreira de mudar os Andes do seu sitio”, sente agora a chama dobre da saudade a arder no poema apaixonado da súa vida. Noia e Cáqueza fúndense no poema e o amor —“e sería o meu nome a túa patria”— realiza o milagre. Mais nace a partir de aquí, nesta fusión, a saudade dividida do poeta: “Vir para América é como perderse no mar. O único que nos dá alento é a esperanza de volver un día”. E irase afianzando ese sentimento radical de nostalxia, esa división do ser, esa fenda. O propio poeta ten definido o seu sentimento da saudade, xa de volta en Galicia, como unha “dobre permanencia que impide estar nos sitios que amas”. Con contundencia e lucidez analítica sobre o particular, Antón Avilés chega a afirmar, en conversa

co xornalista Xan Carballa, que a mente se divide en tres partes: “unha terra que abandonache, que fica como unha postal fixa na memoria e que non vas topar nunca; outra, o territorio novo, aberto, no que pasache a mellor parte da túa vida; e, outra, o novo encontro cunha terra que estabas soñando pero que non atopas e tes que construír de novo”. Mais o esforzo do poeta por atopar e posuír a terra, as terras vividas, será extraordinario. Entre a terra nativa e a terra que o adopta por espacio de case dúas décadas establecerase unha forte tensión vital e poética. O poeta entende que do proceso de “ensoñación” da terra a “recuperar” xurdirá, son as súas palabras, “unha nova poesía e unha nova maneira de sentir a poesía”. Sabe Antón Avilés que existe unha patria real e unha “patria superposta”, mais, no seu caso, producirase entre as dúas un “efecto espeillo” de indubidábel carga emotiva e transcendencia persoal e poética.

Así, non será nada raro que polas terras do xoropo, do xaguar ou do papaio e nas ribeiras do Guaviare, do Meta ou do Vichada sinta o poeta a visita do noso mar fisterrán cheo de brétema:

E chorei como un home, como un lobo atrapado:
non chorei de saudade nin de amor nin de ira,
foi o pranto dun tigre malferido e lonxano,
o agromar do home mariñeiro que un día
acorei no burato máis fondo do meu sangue.

O poeta, neste tempo no espello da ausencia colombiana, celebrará a figura entrañábel da súa avoa, Pepa de Pastora —“que me ensinou a sementar, a penetrar os misterios da terra”—, cando esta fai, “vertical como a esperanza”, oitenta anos e mostrará tamén a súa ligazón telúrica coa nai —a terra é un símbolo do corpo maternal— no segundo soneto pertencente a “Momentos de terracota”:

Sinto esa voz de nai cordial e dura
que se aferra no sangue docemente,
e vai cavando toda esta longura
da saudade máis erma e máis doente.

Cando nace o seu primeiro fillo, froito feliz de sangue noiés e cundinamarqués de Cáqueza, Antón Avilés escribe un longo poema titulado “Cántico de anguria e de esperanza pra arrolar o meu neno”; neno que será “semente miña aberta na saudade” e a quen lle falará con dozura de pai para sementar nel “a terra que me queima fondamente, / eido dos teus avós por parte miña”. E confíalle aínda ao fillo amado:

Todo isto
que encontras na calor do meu peito,
o rumor do granito, da chuvia, da morriña,
é a voz da miña patria que te ampara,
a ti nado na ausencia,
a ti, miña semente en terra allea,
tan inocente e xa crucificado.

Fica ben clara a posición do poeta respecto ao fillo americano, a quen lle traslada a súa condición soidosa querendo unxilo, consagralo —“volve ao eido que un día teu pai abandonara”— coa terra propia do pai, a terra afastada, a patria que agarda.

Mais vai ser a morte de Urbano Lugrís —“meu amigo sobrenatural”—, compañeiro ilimitado do Avilés dos anos coruñeses, o que vai desencadear o trebón dunha saudade terríbel e maior. O noso poeta escribe un dos seus grandes poemas anteriores aos *Cantos caucanos* e mostra nel unha fonda dor cósmica pola desaparición de quen fora o seu amparo polas rúas da Galera ou dos Olmos coruñesas:

Hoxe desexo, tanto como Ulises, atopar unha barca que me leve
 ás costas de Galicia. Son prisioneiro dunha forza estraña.
 Navegamos a cegas por ríos diferentes
 e o noso canto retumba nos confíns da saudade,
 os dous loitamos con yagatáns de aceiro contra o tempo,
 o teu xa tan preciso, o meu aínda vago, fuxidío,
 que me acoitela en todos os recantos.

Nos poemas que Antón Avilés escribe con posterioridade xa está presente un proxecto poético que levaría por título *Cantos para construír a patria*, un libro “no que hei deixar todo canto poida dar de min” e que nunca chegaría a ver a luz como tal, mais do que existen, iso si, diversas mostras textuais ofrecidas na recompilación da súa obra reunida saída do prelo co título *O tempo no espello* (1982).

III

O poeta do “brado da saudade máis profunda”, o poeta invicto da terra e do amor, acabará preparando o seu regreso aos “verdes eidos da amorosa patria” e afiará “a saudade como antano” para ser fiel ao seu destino luminoso de poeta. Xa en Galicia, non ben tomado contacto físico coa súa patria, Antón Avilés mostra o primeiro signo de saudade pola terra do val do Cauca que acaba de deixar:

¡Ai a miña cidade de sol
 deitada nun outeiro
 ao pé do Cauca!

Ás veces
 o corazón non ten límites.

E o tempo afía
 paseniño
 a súa fouce na memoria.

Son os, por el titulados, “Poemas do regreso”, e o segundo deles, “Cali”, aínda fai máis explícito ese novo agromar de saudade dividida e intemporal, de saudade bipolar ou biplánica, un novo esgazamento no ser que sofre o poeta:

Agora teño saudade
do futuro que hei de andar
lonxe da miña cidade.

Cúpulas brancas ao ar.
E sinto na eternidade
o corazón a soñar.

Ulises regresa a Ítaca —“o tempo abaneou os alicerces / dese outro soño de chegar un día”— e cando o poeta, xa instalado en Noia, rememora a través do espello do tempo a súa vila coruñesa realiza unha declaración que o define: “Cando se está lonxe, cando os camiños da vida arrincan de raíz a alma do seu soño, e a transportan a descoñecidos horizontes, queda prendida dun fío feble e vital —como é o cordón umbilical— a derradeira imaxe do entorno no que se respirou sen agobio, no que se amou con ternura, e no que se adeprende a simples teoría das cousas sinxelas, o voo dos paxaros ou a calma dominical dunha mañá de feira, e lévanse como nunha cinta gravada os rostos da xente e o perfil das casas e dos montes. Coñécese aínda árbore a árbore e pedra a pedra cada camiño. Esa imaxe permanente aflora no corazón cando un se sente perdido, cando está sulagado de saudade, e cando perdeu a esperanza de volver”.

Mais Antón Avilés xa está de volta en Galicia e descubre, como lembra con acerto Ánxeles Penas, que ten dúas patrias, dúas terras matriarcais e que non quere, nin pode, renunciar a ningunha delas. No prólogo de presentación que a poeta coruñesa escribe para unha edición bilingüe dos *Cantos caucanos*, que ela mesma traduce ao español, despois de definir esta obra como unha epopea da diáspora do seu autor, afirma que Avilés mira ese mundo —Cali e o val do Cauca— “con ojos fundacionales, con la misma mirada quizá con que mirara de niño y de adolescente su Galicia natal y nos lo devuelve, como recién creado en una auroral visión. Un nuevo hombre ha nacido en las tierras del Cauca y es este hombre renacido quien, desde la distancia, puede formular por segunda vez otro antiguo arquetipo: el del paraíso perdido”.

Os *cantos caucanos*, publicados cinco anos despois do regreso de Antón Avilés a Galicia, son unha espléndida homenaxe á vida colombiana e caucana do poeta. Basilio Losada, para quen a poesía —“a boa polo menos— é sempre autobiográfica”, observa sobre eles, en nota prologal ao libro, que son pura autobiografía, pois o poeta escribiu a obra “ferido de lembranzas”. Avilés chega a sentirse “náufrago do regreso” e entre a luz xeral que desprende o seu cántico chega a se filtrar “a sombra da saudade que me fai inmortal e desvalido”. Estamos diante dunha obra que é resultado da nostalxia do poeta pola patria “outra”, a “luz extensa que percorre o Cauca”. No poema que pon punto final aos *cantos*, titulado “A crónica ferida”, transpárase desta maneira o estado do autor:

... Levo, como quen leva unha ferida,
a extensa xeografía dunha patria lonxana, a cicatriz radiante
de algo irrecuperábel e que habita conmigo.

A saudade é en Antón Avilés de Taramancos un signo de dor e de tristura, mais tamén é unha forma de enerxía, unha luz prodixiosa, un alimento poético. A intensa capacidade perceptiva do poeta, o seu poder visionario, crea fondos pousos activos na memoria. A súa poesía é expoñente dun inmenso fervor sensorial, unha instancia que o poeta cultiva tamén investido pola saudade. E esa saudade, esa saudade dividida, fendida no corazón do poeta —“a saudade no tempo”—, é produto tamén dunha gran capacidade para amar: amar dúas patrias e dúas terras entrañabelmente, mineralmente, como casas matriciais, como ineluctábel destino. Poesía do arrepío luminoso, do abraio permanente, hai unha aura térmica que envolve como unha exhalación o seu verso exacto, a música continua que vibra no corpo e nas voces do poema. Popaián, Timbío, Chachauí, Palmira, Tuluá ou Sandoná son os nomes da terra nomeada e posuída, igual que Boa, Taramancos, Noal, Nebra, Meruso ou A Choeira: un amor que se funde no xerme e na arxila, no vello saibo das bagas, no limo das idades, no sancocho e os trapiches, no frescor dos outeiros e nos cómaros anovados. Poucas obras poéticas, como a de Avilés de Taramancos, son resultado tan directo dunha inmediata e profunda alianza coa vida. Agora sabemos que a saudade é tamén un territorio aberto, unha luz íntima e universal acesa no “cumio altísimo dun monte solitario”. A saudade entendida como música que abre as portas e brune os fanais, “única latitude”, tremor irrepitíbel e “corazón coa raíz revirada na beiramar do tempo”:

Ouh territorio aberto, planura do confín, miña outra casa, terra
 onde o pan é frutal e o ar encelma a sede máis enxoita e corrosiva,
 aí amor que me fenden os raios da saudade, e quero ollar a estancia,
 encravar na pupila para despois da morte
 esa luz que me cruza, ese olor que me chega, cilantro e malvasía,
 ese amor meu que nunca.
 É deste sofrimento que aluma a miña teia, é deste sufrimento,
 é desa luz que vivo, do carcomer peremne de apreixar o olvido
 e telo tenso, roxo nas brasas da memoria,

ir de avarento amándoo con palabras cada día máis cálidas
 até telo ancorado no meu porto segredo.
 É dese amor que vivo; e máis do amor que agora no lar recuperado
 erguen vellas columnas, antigas mans que me aman,
 a emanación dos átomos de meus avós no vento,
 a terra prometida.